

**بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد)
خلاصه عرایض متظلمین ولایات به دیوان تظلمات
مورخ ۱۳۰۴ ق.**

نرگس صالح‌نژاد^۱

مقاله حاضر به معرفی و شناسایی کتابچه ای از مجموعه کتابچه های دیوان تظلمات عامه می پردازد که در دسترس است. این مقاله ضمن معرفی مجلس تحقیق مظالم به معرفی خطاط و نیز محتوای کتابچه پرداخته است. اسنادی از این دست گذشته از آنکه بیان کننده بخشی از تاریخ سیاسی هستند دربردارنده بخش مهمی از تاریخ اجتماعی جامعه نیز هستند و نوع روابط مردم و پادشاهان را نشان می دهد.

در گنجینه اسناد نسخه های خطی موزه و کتابخانه ملک، مجموعه با ارزشی از اسناد و کتابچه های سندی وجود دارد که شامل اطلاعات قابل توجهی از دوران قاجاریه و بالاخص دوره ناصری است. یکی از این کتابچه ها که مورد بررسی و بازخوانی قرار گرفته کتابچه حاضر با اطلاعات نسخه شناسی زیر است:

نام کتاب: اسناد و مکاتبات و یادداشت ها: خلاصه عرایض متظلمین ولایت به دیوان تظلمات مورخ ۱۳۰۴

خطاط: افضل الملک شیرازی

کاغذ: رویه کاغذ ابری فرنگی

شماره اموالی: ۴۸۱۰

موضوع: تاریخ اجتماعی و اسناد

زبان: فارسی - عربی

این کتاب که در ۱۳۴ صفحه است - فقط در بالای صفحات فرد شماره صفحه آمده است - در واقع

۱. کارشناس ارشد ایران شناسی - گرایش تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی - بنیاد ایران شناسی.

بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد) خلاصه عرایض متظلمین ولایات... / نرگس صالح‌نژاد

مجموعه عرایض و نامه‌هایی است که مردم از ولایات مختلف برای شاه ارسال کرده‌اند. در میان عرایض این کتابچه، علاوه بر عرایض ولایات داخلی چند عریضه از خارج از ایران نیز دیده می‌شود. بر خلاف نام کتاب که تاریخ ۱۳۰۴ قمری را در خود دارد، این مجموعه عرایضی از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۰۶ را دربر می‌گیرد.

مجلس تحقیق مظالم

صندوق عدالت و مجلس تحقیق مظالم آئینه مسائل و مشکلات اجتماع بود که خواسته‌ها و عقاید مردم را منعکس میکرد. به همین خاطر می‌توان عرایض رسیده به این مراجع را از معتبرترین منابع در مطالعه تاریخ اجتماعی و حتی سیاسی عصر قاجار محسوب کرد. این عرایض که به مثابه اسنادی موثق از حال و روز مردم و جامعه است نشان دهنده درک و فهم مردم از اوضاع اجتماعی و سیاسی نیز می‌باشد.

پس از بازگشت ناصرالدین شاه از اولین سفر اروپا (۱۲۹۱ ق) وی اقدام به برقراری صندوق عدالت کرد. در این سفر، همه جا، به شاه گفته شده بود که همه ترقیات ممالک اروپا به دلیل وجود امنیت و عدالت است که آن نیز به دلیل وجود قانون است. اینچنین قانونی به معنی محدود شدن اختیارات و آزادی‌های افراد، حتی پادشاه، بود و شاه نیز به دلیل خوی استبدادی حاضر به قبول چنین قانونی نبود ولی خواهان اجرای نمادین آن بود تا در ظاهر نشان دهد که به اجرای عدالت و برقراری امنیت^۱ در کشور اهمیت می‌دهد. با نصب این صندوق مردم شکایات، عرایض و تقاضاهای خود را به آن حواله می‌دادند در بین نامه‌ها و عرایض ریخته شده در این صندوق بعضاً شوخی و حتی فحش و ناسزا نیز دیده می‌شود. سخن را در باب این صندوق فراوان است اما تنها به مطرح کردن یک سؤال اکتفا می‌شود: آیا مأمورینی که برای بررسی شکایات مردم به ولایات می‌رفتند باری از دوش مردم برمی‌داشتند یا خود بار گرانی بر دوش این مردم بی‌دفاع و مظلوم بودند؟ صندوق عدالت، به دلیل خودکامگی درباریان و حکام و از طرفی نیز جدی تلقی نشدن از سوی مردم، بعد از مدت کوتاهی از تأسیس آن به فراموشی سپرده شد اما رسیدن عرایض و تظلمات مردم در طی سالیان بعد که پاسخگویی دربار و بعضاً حکام را در پی داشت تداوم یافت.

عرایضی که در مجلس تحقیق مظالم مورد بررسی قرار گرفته در فاصله سال‌های ۱۳۰۶-۱۳۰۱ هجری قمری به این مجلس رسیده است. اغلب عرایض از ولایات و ایالات است و بیشتر از سوی رعایا. در مورد طبقه تجار نمی‌توان عرایض درخور توجهی دید که می‌تواند به دو دلیل عمده باشد: اول اینکه شکایت و نارضایتی تجار دیگر در نارضایتی‌های عامه مردم جمع نمی‌شد بلکه مستقیماً مربوط به سیاست اقتصادی و مسائل تجارت می‌شد که از صلاحیت مجلس مذکور خارج بود و دیگر اینکه طبقه تجار مجلس مخصوص به خود داشتند که شکایات و دعاوی خود را به آن ارجاع می‌دادند^۲ و دیگر نیازی به مجلس تحقیق مظالم نبود.

۱. دامغانی، محمدتقی، صدسال پیش از این، (بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا)، ۹۵.

۲. آدمیت، فریدون و هما ناطق، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتظر نشده دوران قاجار، (تهران: آگاه، ۱۳۵۶، چاپ اول)، ۴۰۲.

حکام ایالات زمانی که دیدند مردم برای بیان شکایات و خواسته‌های خود به سوی تهران رهسپارند و یا اینکه عرایض خود را به پستخانه‌ها می‌برند تا به پایتخت برسد دست به کار شدند. آنها تمام تلاش خود را بکار بردند تا از فرستادن شکایات مردم به پایتخت جلوگیری کنند و حتی سعی می‌کردند تا محموله‌های پستی را برابیند و اگر کسی مانع آنها می‌شد با او برخورد فیزیکی سختی انجام می‌دادند. زمانی که شاه از این موضوع آگاه شد دستوری صادر کرد با این محتوا که «مؤاخذة شدید به عمل آورند. رعیت در عرض حال خود آزاد باشد.»^۱ گرچه دستور صریح و روشن بود اما تا چه حد از سوی حکام اعمال شده باشد اطمینان یقینی وجود ندارد.

استمداد و توسل مردم به این مجلس بیشتر در حوزه خدمات عمومی و شهری بود که طبیعی و موجه به نظر می‌رسید اما اینکه آیا حکومت نیز خود را موظف به چنین مسؤلیتی می‌دانست یا نه امر دیگری است (آدمیت، همان: ۴۰۶)، متأسفانه نمی‌توان به صراحت در این باب سخن گفت زیرا که واقعاً مشخص نیست دولت تا چه حد به عرایض مردم رسیدگی میکرد و آیا فرامینی که از جانب این مجلس صادر میشد به مرحله اجرا می‌رسید یا نه.

این مجلس پایان روشن و معلومی نداشت زیرا نه مرجع قضایی قانونی بود و نه قدرت اجرایی برای احکام صادر شده را داشت. وجود چنین مجلسی بدون هیچ قدرتی و در کشوری که دچار خودکامگی و استبداد است از اساس محکوم به نابودی و عدم کارایی بود.

کتابچه های مشابه

به دلیل عدم وجود آرشیو و بایگانی متمرکز اداری در عصر قاجار، به طور دقیق و مشخص نمی‌توان گفت چه تعداد از این کتابچه‌ها در دست است. اطلاعات ما فقط از نسخی است که به طریقی در بایگانی‌های امروزی ثبت و نگهداری می‌شوند. این کتابچه و اسنادی از این دست می‌تواند راهگشای بسیار خوبی در مطالعات تاریخ اجتماعی عصر قاجار باشد. این گونه اسناد مبین روابط اجتماعی در ایران هستند و از طریق آنها می‌توان به جایگاه طبقات اجتماعی، خاصه عامه مردم، و نحوه رسیدگی به مشکلات و مسائل آنها پی برد. نسخه‌هایی که مؤلف از آنها اطلاع دارد و آنها را دیده و بعضاً بازخوانی کرده است مختصراً عبارتند از: خلاصه عرایض به دیوان تظلمات در محرم ۱۳۰۰ قمری به شماره اموالی ۴۸۱۲، مجموعه‌ای از عرایض و نامه‌های اشخاص به ناصرالدین شاه به همراه یادداشت‌ها و اوامر او خطاب به اتابک در سال‌های ۱۳۰۳-۱۳۰۱ قمری به شماره اموالی ۵۶۶۶، کتابچه مسوده جات احکام و عرایض و تعلیقه‌جات و مراسلات که نمره به نمره مندرج است به شماره ۵۶۲/۲ که همگی این نسخه‌ها در کتابخانه ملک نگهداری می‌شوند و

۱. آدمیت، فریدون، همان: ۳۹۵؛ بیانی، خان بابا، پنجاه سال تاریخ ایران در دوره ناصری، جلد سوم، (تهران: علم، ۱۳۷۵)؛ ۱۳۱.

۲. بیانی، همان: ۱۳۰؛ آدمیت، همان: ۳۹۲.

بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد) خلاصه عرایض متظلمین ولایات... / نرگس صالح‌نژاد

نیز تعدادی از اینگونه کتابچه‌های عرایض در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران وجود دارد که به نظر نگارنده نرسیده است. گردآورنده و خطاط اغلب نسخ نام برده افضل الملک شیرازی است که مختصراً به معرفی او پرداخته خواهد شد.

افضل الملک شیرازی

غلامحسین خان افضل الملک پسر مهدی خان بن علی خان شیرازی زندی بود. وی که نسب خود را به کریمخان زند می‌رساند در سال ۱۲۷۹ هجری قمری در تهران^۱ به دنیا آمد. وی از مورخین، منشیان، مترجمین و ادیبان دوره قاجار و همچنین در شمار اعضای دارالتألیف ناصری بود. غلامحسین خان بعد از گذراندن دوره‌های تحصیلی در علوم مختلفی از جمله انشاء، حساب، فلسفه و تاریخ و... در شمار کارکنان و خدمتگزاران دستگاه قاجاری درآمد و وارد دستگاه دولتی شد. چند صباحی را در ولایات گوناگون از خراسان تا قم و ساوه به خدمت دولتی مشغول بود (همان). وی در ایام جوانی جزء مترجمین دارالترجمه رسمی ناصرالدین شاه بود. از او تألیفات فراوانی برجای مانده که مهم‌ترین آنها افضل التواریخ است که به دستور مظفرالدین شاه^۲ به رشته تحریر درآمده بود. او جز منشیان و میرزایان دربار ناصرالدین شاه بود و به همین دلیل سواد نامه‌ها و احکام فراوانی را به خط او می‌توان دید. وی در کنار تألیفات خود کتابچه‌های نام برده در بالا را که مشتمل بر یادداشت‌ها و سواد نامه‌ها و عرایض و احکام مختلف است به خط خود تحریر کرده است. افضل الملک در ۱۳ محرم ۱۳۴۸ هجری قمری در تهران درگذشت.

بررسی کتابچه اسناد و مکاتبات و یادداشت‌ها: خلاصه عرایض متظلمین ولایت به دیوان تظلمات در این کتابچه تعداد، ۸۴۳ عریضه از نقاط مختلف کشور ثبت شده است. تاریخ اولین عریضه این کتابچه رمضان ۱۳۰۴ و آخرین عریضه ربیع الثانی ۱۳۰۶ می‌باشد. اسامی شهرها و تعداد عرایض دریافتی از هر ولایت به شرح ذیل است:

خارجه (۴ عریضه: از پاریس، عتبات عالیات، ارزنه الروم)
 آذربایجان (۳۲ عریضه: سلماس، تبریز، میانه، ارومیه، خوی، خلخال، اردبیل)
 ارض اقدس و توابع (خراسان) (۴۷ عریضه: مشهد (ارض اقدس)، سبزوار، نیشابور، اسفراین، ترشیز، کارکنان آستانه مقدس، کلات)
 استرآباد (۱۰ عریضه: بندرجز، استرآباد)

۱. افضل الملک، میرزا غلامحسین خان، افضل التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، (تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱): ۱۳.

۲. جلالی، نادره، «شرحی از احوالات ناگفته غلامحسین خان افضل الملک»، کتاب ماه تاریخ و جغرافی، شماره ۳۳، تیرماه ۱۳۷۹: ۳۶.

۳. افضل الملک، همان: جلالی، همان: ۳۸.

بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد) خلاصه عرایض متظلمین ولایات... / نرگس صالح‌نژاد

سمنان و دامغان (۶۵ عریضه: سمنان، دامغان)
شاهرود و بسطام (۱۲ عریضه: شاهرود، قریه کلاته، خشک، سنگسر)
دارالمرز: گیلان و مازندران (۱۱۶ عریضه: رشت، مازندران، بارفروش، ساری، لاهیجان، فیروزکوه، اسالم، آمل، گیلان، منجیل، جولاب و خوشکار، اشکور سفلی، فومن)،
عراق و اصفهان (۱۲ عریضه: اصفهان، سلطان آباد عراق)
بروجرد (۱۲ عریضه)
زنجان (۴ عریضه)
طهران (۲۵۷ عریضه)
یزد (۱۹ عریضه: یزد، اردکان)،
قزوین (۸ عریضه)
ساوه و زرنده (۴ عریضه: نوبران، شاهسون)
قم (۱۷ عریضه)
همدان (۳۵ عریضه: همدان، دینور، جوشقان)
کلپایگان (۷ عریضه)
کزاز و فراهان (۱۳ عریضه: سلطان آباد عراق،)
کاشان (۳۹ عریضه: کاشان، نطنز)
گروس (۲۸ عریضه: گروس، بیجار)
کردستان (۹ عریضه: سنندج،)
کنگاور (۸ عریضه)
کرمانشاهان (۱۱ عریضه)
ملایر و تویسرکان (۳۲ عریضه: ملایر، دولت آباد، قریه جوزان، کهکدان)
نهایند (۲۰ عریضه)
فارس (۱۲ عریضه: جهرم، شیراز، بوشهر، کازرون)

البته این تقسیم‌بندی نمی‌تواند چندان دقیق باشد و بعضاً اشتباهاتی در آن دیده می‌شود به عنوان مثال عرایض ولایتی در زیر عنوان یک ولایت دیگر نوشته شده است.

تعداد عریضه‌های تهران را می‌توان به نوشته‌هایی از ولایات مختلف تقسیم کرد که به دلیل اینکه افراد عرایض خود را در تهران توانسته‌اند به مطرح کنند به نام این شهر ثبت شده است. در ذیل تهران می‌توان به قومیت و منشأ ولایتی افرادی از طریق پسوند نام آنها پی‌برد و حتی در برخی از عرایض به عنوان مثال در نامه ای که از طرف علمای گیلان نوشته شده است: علمای گیلان تظلم نموده بودند که املاک

بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد) خلاصه عرایض متظلمین ولایات... / نرگس صالح‌نژاد

.....^۱ - کاملاً تصریح شده است که از کدام منطقه هستند.

بیشترین عرایض مطرح شده در این کتابچه را شکایت از ظلم و تعدی حکام و مأمورین تشکیل می‌دهد، در مرتبه بعدی تصرف غیرقانونی اموال و املاک و اختلافات ملکی و سپس شکایت از مالیات‌گیری غیرقانونی یا زیاده‌ستانی مأمورین مالیاتی قرار می‌گیرند. از دیگر مسائل مطرح شده در این عرایض درخواست مستمری و برقراری مواجب از سوی عارضین است. موضوعات دیگر این رساله شامل: مالیات، مسائل بدهکاران و طلبکاران، ارث، مشکلات خانوادگی، مسائل و اختلافات مالی، مسائل نظامی و نظامیان، مسائل مربوط به موقوفات مذهبی و محلی، سرقت اموال، تصرف اموال، تقاضای کمک مالی، سربازگیری، آستان قدس، قتل، تقاضای شغل، تا امنی، صندوق عدالت می‌شد. گاه اتفاق می‌افتاد که زنان رعیت نیز به دادخواهی برمی‌آمدند که اغلب از ظلم حکام بود یا حتی مسائل خانوادگی و دعوا با شوهر یا ارث شوهر مرده‌شان بود.

شیوه نگارش عرایض در این کتابچه به این صورت است که خلاصه یا در صورت مختصر بودن عریضه تمام آن را آورده و در ذیل آن دستور صادر شده مبنی بر پیگیری نوشته شده است. بعضی از این دستورات مستقیماً به حل مسئله و مشکل منجر میشد ولی برخی دیگر را به افرادی که موضوع در حیطه کاری آنها بوده، ارجاع داده می‌شد.

چند نمونه از عرایض (تصویر و بازخوانی)

در زیر چند نمونه از عرایض به همراه تصاویری از کتابچه می‌آید

عریضه اول که از طرف زنی است به تاریخ رمضان ۱۳۰۴:

[دفعه:] از تبریز طوطی خانم عیال رضاقلی خان پسر مرحوم سلیمان خان ضابطیه تظلم کرده است که قبل از فوت رضاقلی خان در خانه سلیمان خان بودم و قریب دوهزار تومان ترکه که از شوهر سابق می‌شد به خانه آنها حمل کردم و از آنجا به [ضابطیه؟] که می‌رفتم پسر رضاقلی خان، ذوالفقار نام [...] اموال مرا گرفته، ناچار به قریه [سوکلی ته؟] آمدم و به امیرنظام عرض کردم، حکم کردند اموال مرا گرفته عاید دارند. حاکم آنجا اقدام نکرد و تصدیق در حقانیت خود در دست دارم، عرض کردم که دوپست تومان مهریه من در نزد اولاد رضاقلی خان ثابت است و نمی‌دهد، ذوالفقار خان اولاد بزرگ مانع است. [جواب:] عضدالملک موکداً به امیرنظام بنویسد احقاق حقوق این ضعیفه را [...] نماید. از وزارت عدلیه حسب الامر حکم صادر و ارسال شد. شرعاً.

عریضه‌ای دیگر در باب دادخواهی:

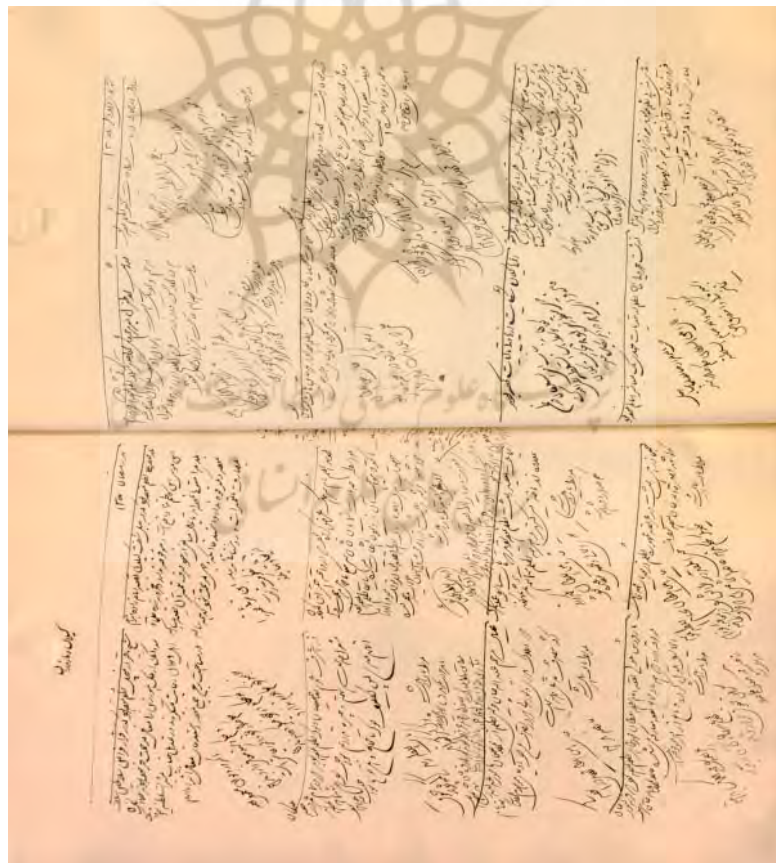
[دفعه:] کربلایی محمدعلی نام شاهرودی عرض کرده است که برای آبیاری باغات خود شب بیرون رفته یک نفر از اشرار محض عداوت با چوب و ضربه جان‌نثار را زده خباثت بسیار وارد آورد و فرار نمود.

۱. خلاصه عرایض متظلمین ولایات به دیوان تظلمات مورخ ۱۳۰۴ق: ۶۸

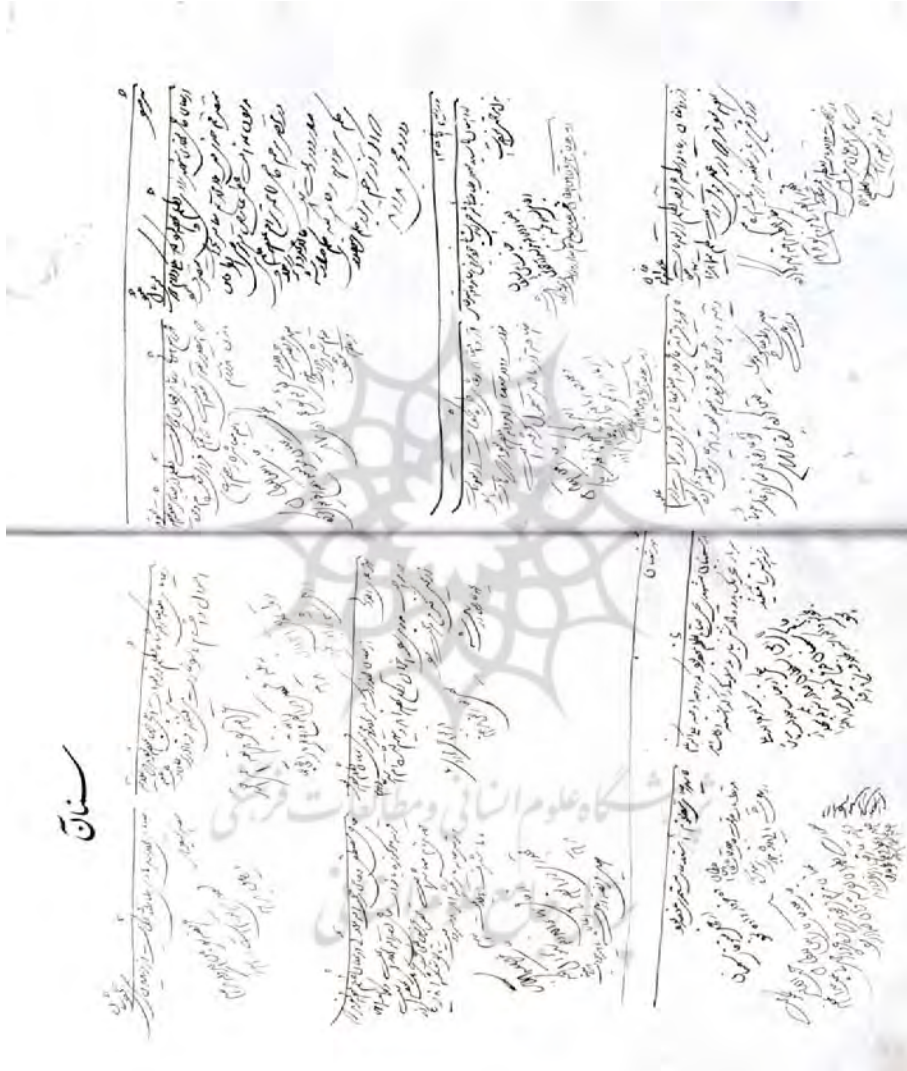
بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد) خلاصه عرایض متظلمین ولایات... / نرگس صالح‌نژاد

مراتب را به حکومت اظهار داشته تنبیه او را موقوف به پیدا شدن او نمودند. حالا که پیدا شده اسکندر خان سرهنگ تلگرافخانه از او حمایت می‌کند. روز قبل فراش حکومتی را زده و مقصر را از دست او گرفت. استداعای رفع شرارت و حمایت اسکندر خان را نموده است. [جواب:] به جناب مخبرالدوله اطلاع بدهند که تلگرافچی چرا مداخله در این امورات می‌کند. به حاکم بنویسید البته اگر عرض عارض مقرون به صدق است او را تنبیه نماید.

عریضه دیگری که در باب اختلافات ارثی است رسیده در تاریخ رمضان ۱۳۰۴ هجری قمری: [دفعه:] از سلماس آقا سید ابراهیم و میرفتاح عرض کرده که زنی از ملت یهود چندی قبل اسلام اختیار نموده و به حکم شریعت مطهره عیال میرفتاح شده، چند نفر از خویشان ضعیفه که یهودی بودند از دنیا رفته عیال میرفتاح سئوال از حجة الاسلام ایروانی کرد که ارثیه اقوام من به که منتقل خواهد شد که تمام ارثیه حق عیال جدیدالاسلام میرفتاح است. معذالک میرزا احمد لشکر نویس محض حمایت یهود حق عیال دعاگو را مانع است. [جواب:] حسب الحکم از جناب امیرنظام و ساعدالملک تحقیق شد به طریق شرع [...] و ترافع حکم شد.

بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد) خلاصه عرایض متظلمین ولایات... / نرگس صالح نژاد

پیام بهارستان / ۲۵ شهریور ۱۳۹۱ / زمستان ۱۳۹۱